

УДК 346.2

Майнові аспекти господарювання промислово-фінансових груп*Б.В. Деревянко*

Промислово-фінансова група (ПФГ) є самостійним суб'єктом господарювання, а не просто об'єднанням юридичних осіб, створених на основі приватно-правового договору про сумісну діяльність. Про належність ПФГ до суб'єктів господарювання свідчать положення частини 3 статті 125 і частини 1 статті 58 Господарського кодексу України (ГК України) [1]. Як суб'єкт господарювання ПФГ має відокремлене майно на певному титулі речового права. Зокрема певна частка майна учасників ПФГ передається ПФГ для надання їй можливості здійснювати управління групою і виконувати завдання щодо реалізації певної державної програми. Від імені ПФГ володіє, користується і розпоряджається майном головне підприємство ПФГ. Однак розпорядження майном ПФГ, що є спільною частковою власністю її учасників, з боку головного підприємства ПФГ, яке є представником ПФГ, обмежується Генеральною угодою про сумісну діяльність щодо виробництва кінцевої продукції ПФГ. Тобто ПФГ в особі головного підприємства ПФГ володіє, користується і розпоряджається майном на праві оперативного управління. Згідно зі статтею 137 ГК України правом оперативного управління є речове право суб'єкта господарювання, який володіє, користується і розпоряджається майном, закріпленим за ним власником (уповноваженим ним органом) для здійснення некомерційної господарської діяльності, у межах, встановлених ГК України та іншими законами, а також власником майна (уповноваженим ним органом). У даному випадку виходячи з пункту 1 статті 52 ГК України діяльність ПФГ можна визнати некомерційною господарською діяльністю як таку, що здійснюється суб'єктом господарювання і спрямована на досягнення економічних, соціальних, інших результатів без мети одержання прибутку. Одержання прибутку, як впливає із ГК України та Закону України «Про промислово-фінансові групи в Україні» від 21 листопада 1995 року № 437/95-ВР (Закон про ПФГ) [2], не є основною метою діяльності ПФГ. У даному випадку майно учасників ПФГ надається в оперативне управління ПФГ,

інтереси якої представляє головне підприємство ПФГ. Якщо ж головне підприємство ПФГ використовує надане йому майно не лише для управління учасниками групи, а для створення проміжної та кінцевої продукції ПФГ з метою її реалізації й отримання прибутку, то майно згідно зі статтею 136 ГК України може знаходитися у головного підприємства ПФГ на праві господарського відання.

Отже, ПФГ має власне відокремлене майно. Однак необхідність його ефективного використання вимагає певної уваги. Питанням правового регулювання майнових аспектів у діяльності великих публічних суб'єктів господарювання та їх об'єднань були присвячені праці відомих вітчизняних вчених: Венедиктова О.О., Лаптева В.В., Мамутова В.К., Пронської Г.В., Гайворонського В.І., Щербини В.С., Коняєва М.І., Саніахметової Н.О., Хахуліна В.В., Вінник О.М. та ін. Однак через відносну новизну ПФГ серед інших господарюючих суб'єктів майнові відносини у межах групи розкриті не повністю і вимагають більш глибокого дослідження. Необхідність подолання проблем ПФГ, пов'язаних із майновими відносинами, поряд з іншими зумовлюється доволі низькою зацікавленістю суб'єктів господарювання у створенні ПФГ. Тому основним завданням статті є розробка і пропозиція норм до законодавства, які сприятимуть забезпеченню довготерміновості співпраці учасників ПФГ, а також регламентуватимуть створення і постійне існування на пільгових умовах певної майнової бази у межах ПФГ.

Особливої уваги у цьому аспекті заслуговують «гнучкі» акціонерні зв'язки між банками та промисловими підприємствами. Так у РФ за допомогою перерозподілу пакетів акцій між учасниками ФПГ різних сфер діяльності здійснюється підтримка тих з них, що переживають тимчасові складнощі, а також закладаються основи для довготермінового співробітництва [3, с. 26]. Іншими словами, перерозподіл акцій сприяє вирішенню проблем, пов'язаних з аспектами майнових відносин у межах ПФГ (забезпеченню довготермінової співпраці і взаємному страхуванню учасників групи).

Вітчизняні економісти також відстоюють можливість учасників ПФГ (зокрема комерційного банку) володіти акціями інших учасників та здійснювати трастове управління ними [Див, наприклад: 4, с. 58-59]. Російський вчений

приходить до висновку, що перехресне володіння кожним з учасників ФПГ невеликим, недостатнім для одностороннього контролю пакетом акцій кожного з інших членів ФПГ, яке забезпечує в сумі контрольний пакет акцій кожної організації, що входить до ФПГ, за відсутності холдингової системи є перспективним з позицій ефективності управління [5, с. 18].

Дані ФРН, крім підтвердження вагової ролі банків у ФПГ свідчать про повсюдну взаємочасть компаній у капіталі. Так, страхова компанія «Allians» володіє 22% акцій і є найбільш великим акціонером «Дрезднер Банку», якому в свою чергу належить десятивідсотковий пакет акцій цієї компанії. Ще у 1984 році між сотнею найзначніших корпорацій Німеччини діяло 88 угод про перехресну акціонерну участь. При цьому координаційну роль виконували фінансові інститути – учасники ФПГ. Прямо чи непрямо банки ФРН контролюють близько 50% акцій провідних корпорацій країни. У ФПГ Швеції масштаби перехресного володіння акціями досягають 25% [6, с. 84]. У Японії учасники ФПГ (кейрецу) також взаємно володіють акціями одне одного, щоправда, у невеликих масштабах [7, с. 414]. Це є першою рисою забезпечення тісних зв'язків між ними [8, с. 123]. Масштаби взаємочасті, внутрігрупового володіння акціями у шести найбільших універсальних¹ японських ФПГ такі: «Міцуї» – 18,0%; «Міцубісі» – 25,3%; «Сумітомо» – 24,5%; «Фуе» – 18,2%; «Санва» – 10,9%; «Дай-Іті-Кангьо» – 14,6%. Проте у Японії є особливості. Так, до початку 80-х років минулого століття у Японії дочірні компанії володіли акціями материнських. У 1982 році цю практику перехресного акціонування «по вертикалі» було заборонено новим Комерційним кодексом. Звертає на себе увагу вибіркового характеру заборони перехресного володіння акціями, який зберігає можливість такого володіння для фірм, що не є дочірніми [6, с. 82-83]. Таке обмеження уявляється виправданим з точки зору забезпечення незалежності головної компанії групи від учасників, що є запорукою об'єктивного управління діяльністю ПФГ. Проте, з іншого боку уявляється за необхідне надання можливості головному підприємству (головній, центральній компанії) ПФГ володіти максимально можливими з точки зору захисту

¹ У даному випадку маються на увазі групи, учасники яких взаємно володіють акціями один одного, а центральне місце належить банкам.

конкуренції частками акцій інших учасників групи, і навіть сприяти цьому на законодавчому рівні.

Отже, досвід РФ, ФРН і Японії свідчить про ефективність взаємного володіння акціями учасників ПФГ, що сприяє довготерміновій співпраці. Можливість перерозподілу акцій між учасниками дозволяє їм страхувати тих, які переживають тимчасові складнощі. Володіння центральною структурою групи (головною компанією, головним підприємством тощо) певною кількістю акцій інших учасників сприяє покращенню управління ПФГ.

З огляду на викладене уявляється доцільним прописати у Законі про ПФГ можливість учасників ПФГ володіти акціями один одного, проте у розмірах, дозволених Антимонопольним комітетом України. При цьому окремою нормою слід нагадати про можливість застосування до порушника у випадку зловживання цими правами санкцій антимонопольного законодавства. Перехресне володіння акціями повинно сприяти підвищенню зацікавленості учасників групи у результатах спільної діяльності. Можливість продажу, безоплатної передачі, передачі акцій учасниками вітчизняної ПФГ один одному дозволить страхувати ними один одного під час кризових явищ. Певна річ, загальне законодавство не забороняє суб'єктам господарювання володіти пакетами акцій інших суб'єктів господарювання у межах, дозволених Антимонопольним комітетом, як і не забороняє продавати, передавати без оплати, надавати в оренду тощо інше майно. Однак, спеціальне законодавство, яким регламентується створення і діяльність ПФГ, повинно містити максимальний перелік прав та обов'язків учасників ПФГ, головного підприємства ПФГ й ПФГ взагалі.

З огляду на вищезазначене стає необхідним внесення доповнень до Закону про ПФГ. Зокрема, у статті 2 слід додати пункт 9 з наступним змістом:

«9. З метою забезпечення довготерміновості зв'язків між учасниками ПФГ, а також підтримки ними один одного, учасники ПФГ можуть мати у власності пакети акцій інших учасників ПФГ у розмірах, дозволених Антимонопольним комітетом України.

З метою підвищення ефективності управління головне підприємство ПФГ може мати у власності пакети акцій учасників ПФГ у розмірах, дозволених Антимонопольним комітетом України.

У випадку необхідності учасники ПФГ з дозволу Антимонопольного комітету можуть продавати, надавати без оплати іншим учасникам та/або головному підприємству ПФГ власні акції, а також акції інших учасників ПФГ, які знаходяться в їхньому володінні; можуть згідно з законодавством, Генеральною угодою про сумісну діяльність щодо виробництва кінцевої продукції ПФГ та установчими документами продавати, передавати в оперативне управління чи оренду, надавати без оплати інше майно, яке знаходиться у них на праві власності чи іншому речовому праві, передбаченому законодавством.

Зловживання цими правами, при якому було порушено антимонопольне законодавство, тягне відповідальність, встановлену законами.».

Крім акціонерних зв'язків у групі на досягнення мети діяльності ПФГ і забезпечення довготермінової активної співпраці повинно позитивно вплинути страхування учасниками один одного від ризиків. У зв'язку з цим уявляється доцільним створення в межах групи окремого фонду, кошти з якого на певних умовах, передбачених Генеральною угодою, будуть надаватися учасникам, що відчують наслідки кризових явищ.

Слід запропонувати внесення до Закону про ПФГ норми, якою б регламентувалася необхідність обов'язкових відрахувань учасниками та головним підприємством ПФГ коштів до спеціального страхового фонду на випадок підтримки учасників групи під час криз, а також до фонду фінансування НДДКР (До речі, у 1998 році було підписано Угоду між урядами Російської Федерації та Республіки Білорусь про створення міждержавної ФПГ «Формаш», особливістю якої є пряма вказівка на створення у межах групи позабюджетного фонду фінансування НДДКР, що формується за рахунок відрахувань учасників з обох сторін у розмірі до 1,5% собівартості продукції [9, с. 25]).

Ідея необхідності створення в межах ПФГ позабюджетних цільових фондів не є абсолютно новою. Джерела та цілі використання спеціальних фондів підприємствами та промисловими об'єднаннями СРСР, створюваних на підставі постанови ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР від 4 жовтня 1965 року № 729 та інших НПА вітчизняними вченими досліджувалися [10, с. 82-83.; 11, с. 70-73; 12; 13, с. 42-47; 14, с. 32-33; 15, с. 22-25 та ін.]; також наводилися приклади створення таких фондів суб'єктами господарської системи колишнього СРСР [11, с. 73].

Статтею 39 положення про виробниче об'єднання (комбінат) № 212 від 27 березня 1974 року передбачалася можливість утворення цим видом великих публічних об'єднань СРСР достатньо широкого кола цільових фондів: фонду розвитку виробництва, фонду матеріального заохочення, фонду соціально-культурних заходів і житлового будівництва, фонду амортизаційних відрахувань, призначених на капітальний ремонт, фонду для преміювання за створення та впровадження нової техніки, фонду сприяння впровадженню винаходів та раціоналізаторських пропозицій, інших фондів [16].

Аргументом на користь створення у ПФГ позабюджетних фондів також може бути наявність у статті 36 Закону України «Про банки і банківську діяльність» № 2121 від 7 грудня 2000 року неможливості, а зобов'язання банків формувати резервний фонд на покриття непередбачених збитків по всіх статтях активів та позабалансових зобов'язаннях. При цьому передбачено, що розмір відрахувань до резервного фонду має бути не менше 5 відсотків від прибутку банку до досягнення ним 25 відсотків розміру регулятивного капіталу банку, а в разі коли діяльність банку може створювати загрозу інтересам вкладників та інших кредиторів банку, Національний банк України має право вимагати від банку збільшення розміру резервів щорічних відрахувань до них [17]. Загальновідомо, що комерційні банки часто виявляють більшу фінансову стійкість, ніж підприємства інших сфер господарювання, банкрутства банків трапляються значно рідше, викликаються, як правило, неекономічними причинами, і сприймаються як надзвичайні пригоди державного значення.

Створення окремих позабюджетних фондів для фінансування наукових розробок, страхування учасниками групи один одного під час кризових явищ тощо є нагальною потребою для вітчизняних та зарубіжних ПФГ. На користь цього свідчать думки інших вітчизняних та російських вчених і практиків. Зокрема, вітчизняний практик з метою страхування операційних ризиків у ПФГ серед іншого пропонує створення резервного фонду групи, який повинен формуватися згідно із законами та Генеральною угодою ПФГ. На формування даного фонду, на його думку, повинно спрямовуватися не менше 5% суми прибутку ПФГ, отриманого у звітному періоді. Крім цього пропонується формування цільових резервних фондів (фонду страхування цінового ризику,

фонду уцінки товарів та ін.), суми відрахувань до яких повинні визначатися в межах ПФГ [18, с. 60]. У російській економічній літературі теж є думки про необхідність створення страхового фонду в межах ФПГ. Зокрема, Ю. Якутіним пропонується надання підприємствам-учасникам ПФГ можливості створення на базі центральної компанії (головного підприємства ПФГ) позабюджетних фондів для реалізації державних програм за рахунок цільових відрахувань від собівартості продукції учасників (не більше 2%) або з валового прибутку до оподаткування в розмірі не більше 0,5 – 1,0% від його розміру, а також можливості створення фондів корпоративного управління за рахунок відрахувань з тих же джерел у розмірі не більше 0,2% та 0,1% відповідно [19, с. 94]. Пономаренком А. запропоновано встановлення чітких процедур формування заставних корпоративних фондів та реалізації солідарної відповідальності учасників [20, с. 110].

Створення фондів запобігання кризовим явищам, фінансування НДДКР та ін. в межах ПФГ повинно сприяти стійкості групи. Але оскільки кошти цих фондів будуть спрямовуватися на забезпечення виконання певної державної програми, основні засади створення таких фондів повинні визначатися державою, яка, до того ж, повинна стимулювати їх створення, а можливо, з метою запобігання зловживанню пільгами й контролювати ці процеси.

Відрахування до фондів слід відносити на валові витрати. Аргументом на користь цього є те, що згідно зі статтею 3 Закону України «Про оподаткування прибутку підприємств» в редакції від 22 травня 1997 року об'єкт оподаткування податком на прибуток зменшується на суму валових витрат, визначених статтею 5 даного Закону. Тобто створення фондів постане пільгою для ПФГ. Крім цього, згідно з підпунктом 5.4.2. даного Закону витрати, пов'язані з науково-технічним забезпеченням господарської діяльності, на винахідництво і раціоналізацію господарських процесів, проведення дослідно-експериментальних та конструкторських робіт, виготовлення та дослідження моделей і зразків, пов'язаних з основною діяльністю платника податку, включаються до складу валових витрат [21].

Аналізуючи викладене необхідно зазначити, що якщо необхідність передбачення у вітчизняному законодавстві зобов'язань ПФГ щодо страхування

своєї діяльності і пріоритетного розвитку НДДКР суперечок викликати не повинно, то відносно сум відрахувань існують різні думки. Остаточне обґрунтування сум відрахувань від валових витрат учасників ПФГ полягає у площині економічних досліджень. Взагалі уявляється за необхідне встановлення відповідними державними органами норм відрахувань до фондів щодо учасників кожної ПФГ. Необхідність індивідуального підходу в даному випадку пояснюється тим, що кожна окрема ПФГ створюється шляхом видання постанови КМУ під реалізацію певної державної соціально-економічної програми, розробленої КМУ і затвердженої ВР України; програми мають різну важливість для держави; учасники різних ПФГ різняться між собою за значною кількістю критеріїв. Розробку комплексних державних програм розвитку і структурної перебудови економіки здійснює КМУ, ним же видається постанова про створення ПФГ, ним же здійснюється контроль виконання відповідних державних програм і ним же контролюється діяльність ПФГ. Виходячи з цього буде виправданим надання КМУ повноважень щодо розробки (підтвердження після розробки відповідним міністерством чи іншим центральним органом виконавчої влади) і затвердження норм відрахувань до фондів кожної окремої ПФГ. Однак у даному випадку справедливим буде поєднати публічно-правові і приватноправові засади, законодавчо встановивши граничні межі відрахувань і надавши учасникам ПФГ можливість самостійно визначати суми відрахувань, не порушуючи встановлених меж. Таким чином, з урахуванням зазначеного, а також з метою усунення прогалини у Законі про ПФГ у вигляді майже повної відсутності норм, регулюючих майнові відносини, необхідно запропонувати додати статтю 6 з наступним змістом:

«Стаття 6. Спеціальні фонди ПФГ

1. Головне підприємство та учасники ПФГ здійснюють щомісячні відрахування у межах розміру, передбаченого постановою КМУ, із валових витрат¹ до

¹ Згідно з пунктом 5.1. Закону України «Про внесення змін до Закону України “Про оподаткування прибутку підприємств”» № 283/97-ВР від 22 травня 1997 року: «Валові витрати виробництва та обігу (далі – валові витрати) – сума будь-яких витрат платника податку у грошовій, матеріальній або нематеріальній формах, здійснюваних як компенсація вартості товарів (робіт, послуг), які придбаваються (виготовляються) таким платником податку для їх подальшого використання у власній господарській діяльності.» [21].

- страхового фонду ПФГ на випадок кризових явищ в економіці та інших форс-мажорних обставин.
2. Головне підприємство та учасники ПФГ здійснюють щомісячні відрахування у межах розміру, передбаченого постановою КМУ із валових витрат, до фонду фінансування науково-дослідних та дослідно-конструкторських робіт (НДДКР) ПФГ.
 3. Кошти страхового фонду ПФГ та фонду фінансування НДДКР ПФГ зберігаються на окремих рахунках банку – учасника ПФГ.
 4. Виділення коштів зі страхового фонду ПФГ головному підприємству та/або учаснику ПФГ здійснюється на прохання його керівника (органу управління) за умови одноголосного погодження всіх керівників (органів управління) учасників ПФГ та за письмовим наказом Президента ПФГ.
 5. Кошти фонду фінансування НДДКР ПФГ щомісячно розподіляються між науковими установами – учасниками ПФГ та іншими учасниками, які здійснюють НДДКР, у розмірах, визначаємих щорічно керівниками (органами управління) всіх учасників ПФГ та Президентом ПФГ.
 6. Головне підприємство та учасники ПФГ можуть здійснювати щомісячні відрахування до інших фондів, які відносяться на валові витрати, якщо це не заборонено законодавством. Мета, розмір відрахувань, порядок використання коштів спеціальних фондів ПФГ визначаються Генеральною угодою ПФГ.»

Статті 6 та 7 Закону про ПФГ у випадку внесення запропонованої статті слід викласти під номерами 7 та 8 відповідно.

Крім цього, кошти фондів повинні бути окремо зазначені у складі валових витрат суб'єкта господарювання. Тому уявляється необхідним до пункту 5.2. Закону України «Про оподаткування прибутку підприємств» у редакції від 22 травня 1997 року № 283/97-ВР, яким визначається склад валових витрат, додати підпункт 5.2.18. з таким змістом:

«5.2.18. Суми коштів, спрямовані головним підприємством та учасниками промислово-фінансової групи до страхового фонду промислово-фінансової групи на випадок кризових явищ в економіці та інших форс-мажорних обставин, фонду фінансування науково-дослідних та дослідно-конструкторських робіт

промислово-фінансової групи, інших спеціальних фондів промислово-фінансової групи, створених згідно з чинним законодавством.».

Отже, внесення запропонованих змін та доповнень до Закону про ПФГ, які стосуються майнових відносин, повинно сприяти активізації процесів створення ПФГ, зменшенню кількості корпоративних конфліктів, забезпеченню довготерміновості сумісної діяльності головного підприємства та учасників груп, забезпеченню стабільної економічної «стійкості» головного підприємства та учасників ПФГ за рахунок взаємної підтримки та збільшення фінансування НДДКР, підвищенню ролі державного регулювання у питаннях реалізації відповідних соціально-економічних програм тощо. Однак крім майнових відносин ефективність реалізації державних програм ПФГ розвитку пріоритетних галузей виробництва може бути підвищено після подолання проблем, пов'язаних з управлінням ПФГ, договірними відносинами між учасниками групи, співпрацею з закордонними суб'єктами господарювання у межах трансакціональних ПФГ та ін., які також вимагають дослідження та вирішення.

Література:

1. Господарський кодекс України від 16 січня 2003 року № 436-IV // Голос України № 49 від 14 березня 2003 року.
2. Закон України «Про промислово-фінансові групи в Україні» від 21 листопада 1995 року № 437/95-ВР // Відомості Верховної Ради України. - 1996. - № 23. - Ст. 88.
3. Авдашева С., Дементьев В. Акционерные и неимущественные механизмы интеграции в российских бизнес-группах // Российский экономический журнал. – 2000. - № 1. – С. 13-27.
4. Васильченко З. Універсальний комерційний банк як центральна ланка фінансово-промислової групи // Банківська справа. – 2002. - № 5. – С. 53-60.
5. Суворов А.В. Финансово-промышленные группы и стабилизация российской экономики // Финансы и кредит. – 1999. - № 2 (50). – С. 13-19.
6. Дементьев В. Финансово-промышленные группы в российской экономике (спекурс). Тема 7. ФПГ в развитых и новых индустриальных странах // Российский экономический журнал. – 1999. - № 2. – С. 79-92.
7. Мировая экономика: Учеб. пособие для вузов / Под ред. проф. И.П. Николаевой. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: ЮНИТИ – ДАНА, 2000. – 575 с.
8. Гончаров В.В. Новые прогрессивные формы организации в промышленности. – М.: МНИИПУ, 1998. – 176 с.

9. Винслав Ю., Войтенко А., Германова И., Ворошук А. Развитие постсоветских ТНК: экономические, правовые и политические проблемы // Российский экономический журнал. – 1999. - № 4. – С. 23-34.
10. Воротников В., Певзнер А., Рутгайзер В. Хозрасчетные объединения в промышленности // Коммунист. – 1967. - № 9. – С. 80-87.
11. Пронская Г.В. Правовые вопросы организации и деятельности промышленных объединений. – К.: «Наукова думка», 1971. – 111 с.
12. Лаптев В.В. Правовое положение хозяйственных органов в новых условиях // Советское государство и право. – 1968. - № 12. – С. 75-76.
13. Лаптев В.В. Правовое положение промышленных объединений. – М.: «Экономика», 1975. – 63 с.
14. Красников М. Главное управление министерства в новых условиях // Плановое хозяйство. – 1967. - № 7. – С. 27-33.
15. Гайворонский В.И. Правовые основы хозяйственной деятельности государственных предприятий (объединений): Учеб. пособие. – К.: УМК ВО, 1988. – 48 с.
16. Положение о производственном объединении (комбинате). Утверждено постановлением Совета Министров СССР от 27 марта 1974 года № 212 // Собрание постановлений СССР. – 1974. - № 8. – Ст. 38.
17. Закон України «Про банки і банківську діяльність» № 2121 від 7 грудня 2000 року // Відомості Верховної Ради України. – 2001. - № 5, 6. – Ст. 30.
18. Сидоров С.Г. Пути снижения рисков функционирования промышленно-финансовых компаний // Экономика и право. – 2001. - № 1. – С. 56-61.
19. Якутин Ю. Господдержка и госрегулирование крупных корпораций в аспекте реализации их антикризисно-инвестиционного потенциала // Российский экономический журнал. – 1999. - № 5-6. – С. 93-95.
20. Пономаренко А. Как усилить госстимулирование участия финансовых структур в деятельности промышленных корпораций? // Российский экономический журнал. – 1999. - № 4. – С. 110-111.
21. Закон України «Про внесення змін до Закону України “Про оподаткування прибутку підприємств”» № 283/97-ВР від 22 травня 1997 року // Відомості Верховної Ради України. – 1997. - № 27. – Ст. 181.